

Bényei Ágnes

Még egyszer a *-d* helynévképzőről

1. Míg a helynevekben szereplő *-i*, *-s* képzők esetében a szerzők legtöbbször nem használják a funkció megjelölésére a helynévképző kifejezést, hanem valamilyen egyéb, nem helynévi elemek esetében megszokott jelentést tulajdonítanak nekik, a *-d*-ről szólva már a legkorábbi elemzések is felismerik (a korabeli poliszémiát is figyelembe véve) annak alapvetően helynévalkotó funkcióját, és elemzéseikben így utalnak rá. Magával a helynévképző terminussal is több esetben találkozunk (PAIS 1913: 33, 1918: 21, SZABÓ T. A. 1938: 255, KERTÉSZ M. 1939: 76, BENKŐ 1949: 319, BÁRCZI 1951: 148, KÁLMÁN B. 1974: 205, BÉNYEI 2003: 45). Az egyik legelső dolgozat, ami a témával foglalkozik, VÖRÖSMARTY véleményét foglalja össze a helynevek etimologizálásának néhány részletkérdésében. Ő a *Füred*, *Ugod*, *Acsád* stb. nevekről megállapítja, hogy bennük a *-d* (*-od*, *-ed* stb.) feltehetőleg 'hely' jelentésű (idézi VISZOTA 1912: 218), és így az alapszó jelentését figyelembe véve az *Abád* 'az a hely, ahol fehér posztót készítenek', az *Acsád* pedig 'hely, ahol sok szitakötő van'. Hasonló véleménnyel találkozunk SZILÁDY ÁRONnál (1873: 104), vagyis hogy a *Várad*, *Szalmad*, *Bogárd* stb. nevekben előforduló *-d* képzőben „valami helyet jelentő értelem lappang” (pl. *Szalmad*: 'szalmalerakó hely'). SZARVAS GÁBOR a fenti megállapítást, vagyis azt, hogy a *-d* értéke egyenlő a *hely* szóval, köznévi példákkal is kiegészíti: pl. *méhesd* (Vas m.) 'a méhkasok elhelyezésére szolgáló, fából készített melléképület'. SZARVAS szerint itt „a helyiséget a *-d* képzővel látjuk kifejezve”. Továbbá az előzőekhez hozzáteszi, hogy némely tövek többféle képzővel is előfordulnak, ez esetben ezeket értelmileg egyenértékűnek veszi, jelentésükben nem lát különbséget: *Komlós* ~ *Komlód*, *Telekes* ~ *Telegd* (~ *Telekfalva*), *Galambos* ~ *Galambod*, *Kékes* ~ *Kéked* ~ *Kékesd* stb. (1873: 343–5). A helynév-etimológiákkal foglalkozó cikkek között ritka kivételeknek számítanak azok, amelyekben névelméleti kérdésekről is szó esik: ilyen említésre méltó dolgozat BENKŐ LORÁNDnak a *Gerezd* név kapcsán írt elemzése (1949: 318–9), ahol a szerző (az eredetinek tekintett kicsinyítő szerep mellett) egyértelműen a *-d* földrajzinév-képző funkciója mellett érvel. A településneveinkben előforduló *-d* képző ugyanis gyakran nem a keletkezéskor járult a névhez, hanem utólag kapcsolódott a már létező helynévhez analógiás úton. Az indoklásban külön kitér a magyar eredetű nevek mellett a szláv eredetű helynevek *-d*-vel való utólagos kiegészülésére is.

Hasonló érveléssel találkozunk KÁLMÁN BÉLA *Sismánd*-ról írt névfejtésében is (1974: 205). A *-d* véleménye szerint az alapul szolgáló személynévhez is járulhatott volna, mint kicsinyítő képző, de a korábbi adatok képzőtlen volta miatt inkább helynévképzői funkcióban szerepel (1700, 1731: pr. *Sismány*, 1808: *Sismánd*). Hasonlóképpen jár el SZABÓ T. ATTILA is a Szolnok-Doboka megyei *Kapus* ~ *KapUSD* név magyarázatakor, ahol szintén a korábbi helynév megtoldásaként a névbe kerülő helynévképző szerepű *-d*-t említ (1938: 255).

A *-d* képző helynevekbeli előfordulását feltáró tanulmányok között is voltak természetesen olyanok, amelyek nem ismerik fel a *-d* helynévképző szerepét, és valamilyen más jelentés, funkció alkalmazásával próbálkoznak e speciális szócsoporthoz. Így tehet pl. BADICS FERENC (1879: 400) olyan megállapítást (a *Bükkösd*, *Hidasd*, *Disznósd*-féle nevek magyarázata kapcsán), hogy a magyarban az *-s* ellátottságot jelentő képző sokszor hoz létre helynevet, s ehhez aztán utóbb nemritkán még diminutív (kicsinyítő) *-d* képző is hozzákapcsolódik. Nyilván egy általánosabb „helynévképző” funkció felismerésével ez a szemantikai furcsaság elkerülhető lett volna (hiszen a képzés végeredményeként létrejövő származékokról azt állapítja meg, hogy azok „helyet jelentő tulajdonnevek”). Az ilyen és ehhez hasonló megállapítások oka az lehet, hogy mivel a *-d* képző az ómagyar korban eléggé poliszém volt (vagyis több összefüggő jelentéssel bírt), a *-d*-t ezekben az esetekben valamely egyéb, más szócsoporthoz szokásos jelentésével azonosítják. (A *-d* képző az ómagyar korban közismert volt mindenekelőtt kicsinyítő-becéző funkcióban, és gyakori volt személynevek képzőjeként is. Ezenkívül használatos volt sorszámnevképző, valamint gyakorító és mozzanatos igeképzőként is, de ez utóbbi jelentései a helynévképző funkció magyarázatakor nyilvánvalóan nem jöhetnek számításba.)

2. A helynévképző funkció kialakulását az elemzők viszonylagos egyetértésben a személynevekben való gyakori előfordulásra vezetik vissza (PAIS 1913: 33, KERTÉSZ M. 1939: 76, BÁRCZI 1951: 149, D. BARTHA 1958: 103). A személynevek ugyanis nagyon gyakran fordulnak elő hely megnevezőjeként, hiszen az egyik leggyakrabban megfigyelhető motiváció a helynévadásban a tulajdonlás kifejezése, ezért — mivel az ómagyar korban a *-d* jellegzetes személynévi végződés volt — a pusztai személynevek helynévvé alakulásával ugyanez a formális jellegzetes helynévi végződéssé válhatott (és akár képző nélküli személynevekkel összekapcsolódva is alkotott helyneveket). BÁRCZI szerint annak magyarázata, hogy a földrajzi nevekben még talán gyakoribbak a *-d* képzős „becenevek”, mint a tulajdonképpeni személynévi használatban, az lehet, hogy a nép, amely a nevet adta, a birtokos jóindulatát igyekezett volna ily módon megnyerni. Így minthogy sok olyan név keletkezett, amely a birtokosnak a valóban használt, hivatalos nevével a *-d* képzőben különbözött, a képző lassanként helynévképző funkciót vett fel (1958: 159). Ezt D. BARTHA KATALIN azzal egészíti ki, hogy a kicsinyítő-becéző jelentéstartalomból, amely a legősibb jelentésválto-

zatok közé tartozott, előbb a -d személynévképző funkciója fejlődött ki, majd ebből a helynevekben való gyakori előfordulás során a helynévképző szerepe (1958: 103). Eszerint a -d a személynévekben nem kicsinyítő-becéző funkciójú, azt a köztes lépcsőfokot tehát, amit BÁRCZI lehetőségként felvet, nem is muszáj feltételeznünk. A TNyt. is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyelemű (személyné)nevadás idején a formánsoknak elsődlegesen a közszavak tulajdonnévvé változtatása volt a szerepük, s legfeljebb ehhez társulhatott a becézés árnyalata. Tehát a korábbi felfogással szemben, amely valamilyen meghatározott — kicsinyítő, becéző — funkcióban gondolkodott, a tulajdonnevesítő (azonosító) funkciót helyezi előtérbe. SZEGFŰ MÁRIA a fentieket kiterjeszti a jellegzetes személynévképzőket felvett jövevénynevekre is: mivel ezen képzett nevek nyelvi szerepe az adatok tanúsága szerint teljesen megegyezett a magyar nevekével, esetükben a képzők szerepe szintén nem a becézés vagy kicsinyítés, hanem a magyar névrendszerbe való beillesztés volt (1991: 250).

A -d másik feltételezett korabeli jelentésével kapcsolatban, amelyből helyneveink egy másik csoportját magyarázzák, korántsem ilyen egyértelmű a helyzet. A személynévképző szerep mellett szokás ellátottságot kifejező funkcióról is beszélni a nem személynévi eredetű földrajzi nevek kapcsán, az ún. természeti nevekkel összefüggésben (*Somod, Csókád, Komlód*). Ezekben az esetekben felmerül a kérdés, hogy valóban volt-e a -d-nek az -s képzőéhez hasonló ellátottságot kifejező szerepe, ami aztán a helynevekben való gyakori előfordulás során megint csak a -d helynévképző funkcióját erősítette. (Ezt a lehetőséget lásd D. BARTHA 1958: 103.) Valószínűbb azonban, hogy mivel legrégebbi forrásainkban a -d inkább személynévekből alakult földrajzi nevekben található, ezek analógiájára járult néhány növény, majd egyéb természetes és mesterséges tárgy nevéhez mint helynévképző, és az alapszó besugárzásából kapta a valamiben bővelkedő hely, vidék stb. jelentést (BÁRCZI 1958: 155). Valójában itt már az alapszó jellege önmagában ezt a szemantikai motivációt teszi kikövetkeztethetővé, nem szükséges tehát a képzőnek tulajdonítani ezt a szerepet. Olyan közszoói példa, ahol egyértelmű lenne a -d ellátottságot kifejező funkciója, nem maradt fenn, amire persze magyarázat lehet az ómagyar kori nyelvemlékek szófaji jellegzetessége (az tudniillik, hogy főleg tulajdonneveket tartalmaznak). De más érvek is amellet szólnak, hogy a -d nem vehető az -s-sel megegyező értékűnek. BÁRCZI hívja fel a figyelmet arra, hogy a -d képzős alakok melléknévi használatban nem szoktak előfordulni, és a földrajzi nevekben egyébként oly gyakori jelzős szerkezetek előtagjaként sem igen szerepelnek (1958: 155). (Az általa említett Oklsz.-beli *Heulgedhegy*-féle alakulatokat ő birtokviszonyos összetételnek fogja fel, főnévi előtaggal.) Ezután ebből azt a következtetést vonja le, hogy (szemben az -s-sel) „az ómagyar -d-ben tehát közvetlen földrajzinev-képzőt láthatunk”. Megtévesztő lehet tehát az a sokszor azonos alapszón megfigyelhető váltakozás, amit a -d és az -s képzők mutatnak (és amit a -d funkciójával kapcsol-

latban bizonyítékként szoktak az elemzők felemlíteni), de ez valójában nem bizonyíték a *-d* ellátottságot kifejező jelentése mellett. Az az indoklás ugyanis — amit ilyen esetekben legtöbbször olvashatunk —, hogy a két képző nyilván azonos funkciójú, és azért válthatják egymást, másképpen is áthidalható. Ha mindkét képző esetében a helynévképző szerepet feltételezzük, vagyis azt, hogy a funkciójuk egyszerűen a helynéviség jelölése, akkor ez szintén magyarázatot adhat a váltakozásra. Az adatok vizsgálatából jól látható továbbá, hogy korántsem csak ez a két képző válthatja egymást egy-egy név története folyamán, hanem az *-i*, *-sd* képzők megjelenésére, sőt a *-falva*, *-telke* utótagnak a korábbi képző helyén való előfordulására is szép számmal van példánk: *Almád ~ Almás*, *Komlód ~ Komlós*; de: *Martond ~ Martoni*, *Miháld ~ Mihályi*, *Kékes ~ Kéked ~ Kékesd*, *Erdej ~ Erded ~ Erdőfalva*, *Jánosi ~ Jánostelke ~ Jánosd*, *Peterd ~ Péterfalva*. „A magyar nyelv történeti nyelvtana” az *-sd* képzőbokrót tartalmazó helynevek elemzése kapcsán egyébként éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a képzőbokorban a *-d* szerepe nyilván nem az ellátottság kifejezése lehetett, hiszen annak már volt egy kifejezőeszköze a szóalakban (az *-s*), a *-d* tehát itt biztosan helynévképzőként csatlakozik az említett alapszavakhoz (SZEGFÜ 1991: 254).

Másik hasonlóan téves feltevés a *-d* funkcióját vizsgálva — ezúttal a személynévi eredetű alapszavakon — a birtoklást kifejező funkció feltételezése. Az *-i* és *-d* képzők váltakozását mutató helynevek kapcsán KERTÉSZ MANÓ hasonlítja össze a két képző funkcióját, és állapítja meg, hogy mindkettő eredetileg kicsinyítő (személynév- ?) képző volt, és a helynevekkül alkalmazott személynévek végén a ’valakinek a földje, birtoka’ jelentést vették fel (1939: 69). Valójában míg az *-i*-nek ténylegesen volt birtoklást kifejező funkciója (bár az nem a kicsinyítő szerepből származtatható), addig a *-d* esetében nem mutatható ki ilyen funkció. Az, hogy a *-d*-t személynévi alapszóval helynevek létrehozására használták, még nem jelenti azt, hogy ott a képző fejezte volna ki a tulajdonlást, birtoklást. A személynévi alapú helynevek névadási motivációja ugyanis többnyire eleve ez a szemantikai tartalom volt, akár pusztán személynévi formában is. Már önmagában az alapszóból adódóan hasonló szemantikai motivációra gondolhatunk tehát, nem kell feltételeznünk, hogy az ilyen ’személynév + képző’ konstrukciókban éppen a képző hordozná ezt a jelentést.

A *-d* képző helynevekbeli funkciójáról szólva viszont mindenképpen említést kell tenni a korai ómagyar korban még világosan érezhető kicsinyítő szerepéről. Bár a *-d* az említett korszakban személy- és helynévképzői funkcióban volt a legelevenebb, mégis (elsősorban közszavakból) egyértelműen kimutatható a kicsinyítő jelentése is: ÓMS: *urodum*, *fyodum*, TA. *holmodi*.¹ A képzők poliszé-

¹ SZAMOTA még tulajdonnévként értelmezi a TA. *holmodi* adatát, rajta a *-d*-t ennek megfelelően helynévképzőnek veszi (1895: 136), de itt a szöveggörnyezetből kiindulva inkább köznévről van szó (pl. *gnir uege holmodia rea*). Ehhez vö. még HOFFMANN 2006: 47–9.

miája nem ismeretlen ma sem, és ez a korábbi nyelvtörténeti korszakokban is így volt, ez viszont adott esetben azzal a következménnyel járhat, hogy egy-egy származékszó esetében az aktuális, konkrét képzőjelentést nem tudjuk meghatározni, tehát egy-egy név esetében az egyes képzőfunkciók nem különíthetők el határozottan egymástól (ilyen a helynévképzők közül még az -s helyzete is). A szakirodalom az alábbi helyneveket említi mint esetlegesen kicsinyítő funkciójú -d-t tartalmazó adatokat: *Érd*, *Falud*, *Iregd*, *Jód*, *Várad*, *Varasd*. Az *Érd* helynévvel kapcsolatban ZOLNAI GYULA hívja fel a figyelmet arra, hogy Arany János szerint van ilyen hangalakú tájszó 'erecske, folyócska' jelentésben, bár ez a tájszótárakban nem szerepel (1924: 179). A FNESz. szerint *Érd* esetleg lehet személynévi eredetű is. Hasonló értelmű alapszava alapján a *Jód* (< jó 'folyó'), bár a FNESz. a mai *Jódipusztá* előzményeként szereplő *Jód* helynévhez szintén személynévi etimont ad meg, a Máramaros megyei *Jód* helységet köznévi eredetűnek mondja. MELICH szerint is a *Jód* helynév a hasonló alakú 'folyócska' köznévből való (1924: 33). Az *Ürögd* (< üreg) helynév több megyében előfordult a régiségben: Arad (1484: *Iregd*), Bihar (1273: *Irugd*), Temes (1421: *Iregd*).² PAIS kicsinyítő vagy helynévképző -d-t feltételez az alapszó után, amelynek jelentése 'gödör', R. 'barlang' (1925: 266). A *Várad* (szintén több névben előforduló) névelemet tartalmazó helynevek a FNESz. szerint a *várad* 'kis erőd, udvarhely' köznévből keletkeztek. Ilyen értelemben a *Nagyvárad* helynév előtagja ellentmondásban állna a képző feltételezett jelentésével, de KISS LAJOS a FNESz. megfelelő szócikkében megemlíti, hogy a *Nagy*- előtag a korábban *Kisvárad*-nak is hívott *Kisvárdá*-tól való megkülönböztetést szolgálja. Ezenkívül a *Varasd* név kapcsán merült még fel a -d kicsinyítő jelentése (m. R. *váras* 'város' szóból, vö. MELICH 1910b: 297). Ezekben az esetekben, ha nem helynévképzőnek fogjuk fel a névvégződést, akkor egyszersmind feltételezzük, hogy az alapszónak kicsinyítő képzővel is léteznie kellett közszóként (ezt a nyelvtörténeti szótárak adatai egyébként többnyire nem támasztják alá). A *Falud* név (ami sok esetben utótagként is szerepel) elemzése kapcsán KÁZMÉR MIKLÓS is kereste az esetleges köznévi alapszót, és vizsgálta a -d funkcióját. Bár a *falud* 'falucska' köznév egykori meglétére elég bizonytalan példákat hoz (1970: 50), és megállapítja, hogy ha létezett is ilyen közszó, az csak egy-két, igen kis területen élhetett, mégis valószínűsíti a -d kicsinyítő funkcióját az általa felsorolt több -*falud* utótagú helynév esetében. Ennek bizonyítéka, hogy az egyetlen Zala megyei *Falud* adattal szemben számtalan *Kisfalud* nevünk van, míg **Nagyfalud*, **Újfalud* stb. nevek nem mutathatók ki (illetve egy példa van *Nagyfalud* előfordulására jóval későbbi bővülés eredményeképpen, a szomszédos *Kisfalud* analógiás hatására, vö. KÁZMÉR i. h.). Még ha fel is tesszük, hogy a *Kisfalud* nevek egy töredéke szintén lehet analógiás keletkezésű (utólagosan a névhez kapcsolódó képzővel), elképzelhe-

² A PAISTÓL idézett adatok mellett lásd még KMHsz. *Ürögd*.

tetlennek látszik, hogy az analógia annyira egyoldalúan működött volna, hogy majdnem kizárólag a *Kisfalu*-kat érintette (*Újfalu*-kat pedig például egyáltalán nem). Így összegzésként KÁZMÉR azt állapítja meg, hogy a *-d* mindenképpen eleven képző volt az esetek nagy többségében, és funkciója minden bizonnyal a helynévképzés mellett a kicsinyítés fokozása lehetett, hiszen a *Kisfalu* előtagja ezt a funkciót már önmagában is betölti (a *-falud* típusú nevek adattárát lásd KÁZMÉR 1970: 156–9).

A korabeli településnevek és mikronevek körében nem egy hasonló szerkezetű névvel találkozhatunk: a mikronevek között ilyen *Kisköved*, *Kismeződ*, *Kisvárad* (vö. HA. 1., HA. 2.), aqua *Kysdunad*, loc. *Kyswelgyed* (SZAMOTA 1895: 136); esetleg ide vonható egyik értelmezése szerint *Küsmöd* is (vö. BENKŐ 1998: 136, 145). A településnevek közül *Kisaranyos* és *Kisgyőr -d* képzővel való bővülése kapcsán merült fel hasonló lehetőség (vö. PÓCZOS 2001: 46), bár itt az említett kicsinyítő funkció megjelenése kevésbé valószínű, mivel a nevek másodlagos alakulások (ennek ellenére érdekes lehet *Kisgyőröd Nagygyőr*-rel való szembenállása).

A *Falud*-féle nevek kapcsán itt kell megemlíteni az Erdélyi Fehér megyei *Faludi* nevet (1296: villa *Foludy*, 1298: villa *Foludi*, Gy. 2: 142). Az *-i*-ről ilyen helyzetben (*-d* képző után) felmerülhetne, hogy tövégi magánhangzó (lásd pl. hasonló esetre *Lázd* első adatait, 1213/1550: *Lazdi*, 1217/1550: *Lazdu*, Gy. 1: 639), de az adat viszonylag késői előfordulása 1296-ból ezt nem teszi valószínűvé. Így ebben az esetben inkább *-i* helynévképzős adatról lehet szó (a *-d* pedig bizonyára kicsinyítő vagy helynévképző lehet, bár az adatok között nem látjuk az utólagos kiegészülés bizonyítékát). Van egyébként a későbbiekben egy különleges *-di* végződést tartalmazó névcsoport, ami máig ilyen végződéssel adatolható, és ahol az *-i* biztosan nem tövéghangzó (lásd még MELICH 1910a: 156). Néhány példa a FNESz. alapján: *Almádi*, *Alsónémedi*, *Csabdi*, *Cserdi*, *Istvándi*, *Komádi*, *Nyírmihálydi*, *Polgárdi*, *Szunyogdi*, *Tabdi*, *Zamárdi*. Ezek többnyire kimutathatóan másodlagosan jöttek létre vagy az *-i*-vel való kiegészülés eredményeként, vagy sajátos módon a *-d* képző betoldódásával az eredetileg *-i*-vel álló névalakba (*Jánosi* > *Jánosdi*, *Mihályi* > *Mihálydi*, *Polgári* > *Polgárdi*, vö. KRISTÓ 1976: 87). Néhány esetben pedig analogikus névalakulással számolhatunk, pl. *Alsónémedi*, valamint *Csabdi* esetében (etimológiájukat lásd FNESz.).

Tudománytörténeti szempontból is érdekes a *-d* képző kicsinyítő értékéhez az a vita, amiről ZOLNAI GYULA cikkében olvashatunk (1928: 114), és ami az Anonymusnál szereplő *Borsod* helynév képzőjének státusáról szól. Már PAIS DEZSŐ is megállapítja, hogy Anonymus mint „első nyelvészünk” a *Borsod*-ot a *Bors* személynév *-d* képzős származékának mondja (1928: 114). PAIS szerint a *-d* funkciója itt kicsinyítő képző, és mindezt az Anonymusnál található népetimológias magyarázatra alapozza, ami úgy hangzik, hogy „Bors pedig (...) várat építtetett, ezt a nép *Borsod*-nak hívta, mert kicsiny volt”. Vagyis PAIS szerint

Anonymus azt gondolta, hogy Borsod vára kicsinysége miatt nyerte építetője nevének kicsinyített formáját. ZOLNAI szerint pedig, amikor Anonymus a vár elnevezésének alapjául a vár kicsinységét hozza fel, egyszerűen a borsra gondolt, hiszen a bors eleve kicsi, és nem valószínű hogy a *Borsod* névnek éppen a kicsinyítő képzős alakjánál fogva gondolta volna a vár elnevezését olyan találónak. Felmerülhetne egyébként emellett a puszta személynéves alakulás is, mivel a *Bors* és a *Borsod* is adathozható személynévként a korból, mégis valószínűbb a helynévképzővel való keletkezés: az ÁSz. tanúsága szerint a *Bors* személynév jóval gyakoribb, mintegy 60 adattal szerepel, míg a *Borsod* személynév mindössze kétszer. Legutóbb BENKŐ LORÁND írt (más megközelítésben) a témáról egyértelművé téve, hogy Anonymus hőse nem történelmi személy, P. mester e személynévet a hasonló alakú helynevek alapján alkotta. Mindezzel együtt abban az időben a *Bors* valóban létező személynév volt, és Anonymus, mint oly sokszor (a magyar nyelvben jellegzetes személynév > helynév alakulási módot ismervé) a helynév alapján alkotta meg az állítólagos névadó személy (tulajdonos) nevét. Itt ráadásul nem is puszta személynéves névadásról van szó, hanem képzővel történő helynévalakulásról, így kerülhet a történetbe a -d képző akkoriban meglévő kicsinyítő funkciójából kiindulva a vár kicsinységére utaló mozzanat (1998: 16).

A -d képző helynevekbeli funkciójáról szólva a teljesség kedvéért említést kell tenni HAJDÚ MIHÁLY „Helyneveink -d-féle képzőinek funkciójáról” című tanulmányáról, ahol ő a FNESz. első kiadása alapján egybegyűjti és funkció szempontjából kommentálja a -d képzős helynévi adatokat. Mivel KISS LAJOS nem dolgozott a helynévképző fogalmával, így meglehetősen nagyszámú helynév van, ahol egyáltalán nem találunk a képző funkciójára utaló megjegyzést. Ennek alapján HAJDÚ néha talán kissé erőltetett módon igyekszik minél több esetben valamilyen funkciót (kicsinyítő vagy ellátottságot jelentőt) tulajdonítani a -d-nek, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ez az általa kizárólagosnak tartott két funkciót KISS LAJOS mindössze kettő, illetve hat névelem magyarázatokor említi. A nagy mennyiségű képzőcsere vagy utólagos kiegészülés során -d képzőssé vált nevek esetében pedig szintén a fenti módszert alkalmazza: vagy kicsinyítő vagy ellátottságot kifejező -d-ről beszél, bővülés esetén tulajdonneveknél kicsinyítő, köznévi alapszónál ellátottságot kifejező funkciót feltételez. A szakirodalom álláspontja ezzel szemben — mint azt korábban láttuk — ennél a jelentős számú névcsoportnál egyértelműen az, hogy az utólagos bővülés esetén a funkció a helynévi státusz megerősítése lehetett. HAJDÚ az analógia működését (értve ezen a képző eddig említett két funkciójának hiányát) nagyon korlátozott számú név esetében fogadja csak el, illetve tartja elképzelhetőnek. Képzőcsere esetén hasonlóan: az -s, -n képzővel való váltakozás (egy-egy név esetében, tulajdonnévi alapszón) szerinte a -d kicsinyítő funkciójára utalhat, míg az -s, -sd képzőkkel való váltakozás (köznévi alapszón) a -d ellátottságot kifejező funkció-

ját bizonyítja. (Persze mindez nem szolgáltat magyarázatot azokra az esetekre, ahol többféle képző váltakozik egymással, és esetleg földrajzi köznévi utótaggal is, a példákat lásd fentebb. Ilyenkor ugyanis a váltakozás nyilván csak hasonló funkciójú elemek esetében képzelhető el, különben a változás a lexéma funkcionálását akadályozná, mivel jelentésváltozáshoz vezetne.)

3. A következőkben arra keresem a választ, hogy a *-d* képző milyen típusú alapszavakhoz kapcsolódva fordul elő helyneveinkben. Mint a fentiekből láttuk, az egyik leggyakoribb eset, hogy a képző személynévi alapszóval áll: ilyenkor a *-d* szerepe attól függően lehet személynév- vagy helynévképzői, hogy a képző már eredetileg is a tőhöz tartozott, vagy csak később, a helynévalkotás során került a névbe. Ennek megállapítása utólag többnyire nem lehetséges, kivéve azon ritka eseteket, amikor a forrásként szereplő oklevél tartalmazza a névadás alapjául szolgáló személynevet is. Ha az Árpád-kori személynévtár alapján próbálunk következtetni a helynév alapjául szolgáló személynév hangalakjára, ez részben támpontot jelenthet. Így, ha az ÁSz. szerint a személynév nem adatolható *-d* nélküli formában, a helynevet nagy valószínűséggel puszta személynévi keletkezésűnek kell tekintenünk: *Arad, Béld, Ebed, Férged, Gyomord, Negyed, Ózd*. Hasonlóképpen, ha az ÁSz. szerint csak a *-d* nélküli forma létezett személynévként, akkor a *-d*-t inkább helynévképzőnek tekinthetjük: *Álmosd, Atád, Bagd, Bárd, Báránd, Bélád, Bozsód, Csegőd, Endréd,³ Élesd, Fejérd, Györöd, Jánosd, Kajánd, Karácsond, Királd, Kokad,⁴ Leánd, Libád, Petercsed, Szamárd, Szanád, Tabajd, Tard, Teked, Tild, Tokod, Törösd*. Nyilván nem egy eset van, amikor a személynév képzővel és képző nélkül is létezik, ilyenkor azonos eséllyel számolhatunk a puszta személynévből való származás és a *-d* helynévképzővel való keletkezés lehetőségével is: *Abád, (Al)szend, Balogd, Bánd, Borsod, Bőd, Buzád, Búd, Büked, Csobád, Erded, Füged, Gáld, Gyüd, Kéked, Komád, Mikod, Nagyod, Peted, Peterd, Szerénd, Tömörd*. Az ide tartozó helynév-etimológiákat tartalmazó írások ilyenkor ugyancsak a vagylagos minősítés egyenlő lehetőségét vetik fel: így tett például *Homoród* kapcsán PAIS (1918: 21), *Sonkád* nevének elemzésekor MEZŐ–NÉMETH (1972: 110), *Ravazd* esetében SZABÓ DÉNES (1954: 18). Néhány esetben — annak ellenére, hogy a személynévnek adatolható képzős és képző nélküli változata is — a helynévképzővel való alakulás mégis valószínűbb: az ÁSz. például száznál több *Peter, Petur*

³ KERTÉSZ MANÓ hozza az alábbi példát (1939: 67): 1086-ban a Veszprém megyei *Endröd* még *villa Andree episcopi* és *villa Endree Pyspuky* néven szerepelt, 1230-ban pedig *Endred* néven fordul elő (Cs. 3: 229), vagyis az oklevél szövege szerint a névadó püspököt Endrének hívták, a helynévalkotás pedig a *-d* képző hozzákapcsolásával történt. Az első adat latin genitívusi szerkezetének azonban többféle magyar névalak is megfelelelhet (vö. HOFFMANN 2004: 31).

⁴ Ha a FNEsz. által említett szláv személynévből származik, akkor természetesen nem képzős. Ha viszont egy *Kóka* típusú személynév az alapja, akkor ide sorolható.

leírású névadatot hoz, *Peterd* ezzel szemben mindössze egy alkalommal fordul elő. Az *Ivánd* helynevet a FNESz. hasonlóképpen puszta személynévből keletkezettnek tartja, noha száznál több *Ivan* adat mellett mindössze egy *Iuandi* (1138) személynévet találhatunk az ÁSz.-ban. Máskor a helynevet tartalmazó oklevél szövege segíthet a képző funkciójának eldöntésében: bár van *Ravasz* és *Ravaszd* személynév is, a helynév Győr megyei első adatát tartalmazó oklevélben hasonló alakú (képzős) személynév szerepel (1093: *Ruoosti*), ezért itt inkább a közvetlen személynévi alakulás a valószínű. Ugyanezt látjuk a Bihar megyei *Görbed* esetében is: bár van *Gurbe* személynév, az oklevél szövege szerint a *Gurbeth* nevet viselte egy 1300-ban itt birtokos nemes apja, így a helynév ez alapján inkább puszta személynévi alakulása lehet. Máskor az ÁSz. adatai viszont megtévesztőek lehetnek: *Dögösd*, *Germánd*, *Iklód*, *Kacsád* esetében például a személynévtár -d képzős adatai *terra*, *possessio*, *villa* minősítésűek, vagyis valójában helynévi adatok. Köznévi és személynévi eredetű is lehetne alapszava alapján az Abauj megyei *Erded* (1221/1550), de itt az *erdő* köznévi kizárható alapszóként, mivel a későbbi névvariánsok között megtalálható *Erdőfalva* (1272>1344) összetett alak a személynévi előtagot valószínűsíti (vö. TÓTH V. 2001: 48).

Ahogy a képző funkcióját tárgyaló részben láttuk, a -d képző gyakran fordul elő a hely jellegzetes növény- vagy állatvilágára utaló alapszóval (e nevek alapján következtek többek között a -d ellátottságot kifejező funkciójára). Ebben a szemantikai csoportban a -d képzővel való alakulás persze korántsem kizárólagos: növény- és állatnevek más képzővel és összetételben is szerepelhetnek névrészként. A leggyakoribb az -s képző, ami időnként a -d-vel váltakozva is előfordul. Növénynévi elemet tartalmaz: *Harangod*, *Komlód*, *Lapád* (< *lapu*), *Mogyoród* (*Mogyorós* néven is), *Nyárad*, *Szóled*. Érdekes a Bodrog megyei *Borsód* (1341: *Borsod*, 1342: *Borsood*) esete, amelyet annak ellenére, hogy *Borsós* (1333: *Boursous*) névalakban is előfordul, vagyis a tipikusan növénynevek körében szokásos képzőváltást mutatja, a FNESz. szerint inkább a *Borsod* személynévből alakult népetimológiával (vagyis eszerint a növénynév csak utólagos beleértés lenne, vö. PÓCZOS 2001: 91). Állatnév szerepel az *Ártánd*, *Disznód* (< 'vaddisznó'), *Fúd* (< 'vadvadkacsa'), *Hollód*, *Kacsád*, *Tinód*, *Tulogd* nevekben. Ilyenkor a névadás motivációja (mint az oklevélből kiderül) a Bihar megyei *Ártánd*, *Tinód* és *Tulogd* esetében is az volt, hogy a falu lakossága miféle állattal adózott a falu birtokosának (RÁCZ A. 2007a: 33, 283, 291). Archaikus szavak is fennmaradtak e névtípusban: PAIS DEZSŐ állapította meg a *Cegléd* névről, hogy benne egy R. N. *cigle* ~ *cegle* fűzfánév őrződött meg -d helynévképzővel ellátva (1914a: 68). Az *Ivád* helynév elemzése során merült még fel hasonló lehetőség: a szintén szóba jöhető személynévi származtatás mellett PAIS itt is egy R. *iva* fa-nevet (tiszafa?, a FNESz.-ben közelebről meg nem határozható fafajta) említ alapszóként (uo.).

Nyilván teljesen más a névadás motivációja, ha a helynév a kikövetkeztethető alapszó értelmezésétől függően személynévi vagy köznévi alapú is lehet: *Árpád* (*árpa* vagy *Árpád* személynév), *Agárd* (*agár* 'kutyafajta', esetleg *ágár* 'füzcserjékkel benőtt zátony' vagy *Agard* szn.), *Büked* (fanév, vagy *Buc*, *Bucud* szn.), *Buzd* (*boz* 'bodza' vagy *Buzd* szn.), *Csombord* (*csombor* növénynev vagy *Chumbur* szn.), *Fenyérd* (*fenyér* 'vizes-füves földterület' vagy *Fener* szn.), *Fülesd* (*Files* szn., vagy esetleg m. R. *files* 'nyúl', ekkor nyúlban gazdag területre utal, vö. SZABÓ T. A. 1941: 198), *Füred* (R. N. *für* 'fürj' szóból, esetleg személynévi áttétellel: *Fuurh*), *Lugasd* (*lugas* 'felfutó növényzet' vagy *Lugas* szn.), *Ölyved*, *Szunyogd*.

A helynév-tipológiákban külön csoportot alkotnak a törzsnévből létrejött helynevek. BENKŐ hangsúlyozza a *-d* képzővel kapcsolatosan, hogy az semmiféle funkcióban nem kapcsolódik sem törzsnevekhez, sem népszevevekhez (1998: 150). A korábban törzsnévi származékként elemzett nevek vagy személynévi áttétellel, vagy más módon alakultak (BENKŐ konkrétan a *Kézd* helynév *Keszi* törzsnévből való származtatását cáfolja említett cikkében). KISS LAJOS több kivételt említ a fenti tendencia alól: a Nyitra megyei *Megyered*⁵ és a Hont megyei *Kérd* helyneveket elemzi törzsnévből keletkezettként (1995: 40), valamint e csoportba sorolja továbbá a Szerém megyei *Jenőd*-öt (1990: 169). KNIEZSÁNÁL a *tárkány* és a *varsány* névrészt tartalmazó nevekkel kapcsolatban is felmerült a törzsnévi származás lehetősége, ez esetben *Varsánd* (Gyulavarsánd, Óvarsánd) és a Bihar megyei *Tárkánd* tartozhatna ide, amelynek viszont a FNESz. szerint a személynévi származtatása a legvalószínűbb. MELICH pedig a *Berény* és a *Ság* név etimológiája kapcsán jegyzi meg, hogy azok törzsi nevek lehetnek, a *Berend* és a *Ságod* viszont a FNESz. szerint szintén egyértelműen személynévi eredetű. Az elemzők közül ezen kívül GYÖRFFY felveti az *Őrs*-féle helynevek törzsnévi eredetét, és minősíti például a Nyitra megyei *Őrsed* nevű lakatlan földet törzsnévi eredetű helynévnek (Gy. 4: 441). Ez BENKŐ szerint lehetséges ugyan, bár nem bizonyítható (1998: 53). A FNESz. adatai között szereplő *Őrsöd* viszont jóval későbbi keletkezésű, 1847-ben szerepel először, és a közeli Budaörs nevének felhasználásával alkották tudatosan. (Az ún. pseudo-törzsnévi eredetű helynevekhez részletesebben lásd RÁCZ A. 2007b.) Megjegyzendő, hogy KRISTÓ szerint ezek a vélt törzsnevek „mindmáig csak erősen feltevés jellegű”-ek (1976: 44). A népszevevi eredetű nevek csoportjáról BENKŐ szintén kategorikusan megállapítja, hogy népszevevvel jellemzően nem fordul elő a *-d* képző (ld. fent). Ennek ellenére itt is találhatunk egy-egy (többnyire bizonytalanul idesorolható, vagy utólagos kiegészülés eredményeként létrejött) ellenpéldát, mint a Szabolcs me-

⁵ Bár Gy. 4: 422 tanúsága szerint (ha helyesen azonosítja a későbbi *Megyered*-del) az első 1156-os adat *Mogorod* formájú. Legújabbán RÁCZ ANITA utal rá, hogy több ilyen *Magyarad* > *Megyered* névváltozásra van példa, többek között Heves megyében is (2008: 238).

gyei *Besenyőd* esetét, ahol a szintén felmerülő személynévi eredet helyett (1138/1329: *Besenuði*) a szakirodalom helyenként a népnévi eredet mellett foglalt állást, és a honfoglalás után a gyepük közelébe telepített besenyő lakosságra utaló névként értelmezik (vö. TÓTH V. 2008: 122). Az más kérdés, hogy a FNESz. megfogalmazásából viszont az derül ki, hogy épp a település nevéből lehet következtetni egykori besenyő szálláshelyre (vagyis más forrás ezt nem támasztja alá, vö. KRISTÓ 2003: 71). A Nyitra, Trencsény és Sopron vármegyei *Pecsenyéd* az elsődleges *Besenyő* névváltozatból jött létre (KRISTÓ i. h., FNESz.). KÁLMÁN BÉLA az *Ózd* nevet szintén népnévi eredetűnek említi (az *úz* népnév ez esetben csak -d képzős formában alkot helynevet, névtipológiailag egyedülálló módon,⁶ a FNESz. szerint a településnév inkább személynévi eredetű). A Nyitra megyei *Kálozd* pedig minden bizonnyal a kálizok nevét őrizte meg (KÁLMÁN 1989: 148). A FNESz. etimológiái közül a *nándor* alapszót tartalmazó nevek vonhatók ide, ahol a megfogalmazás arra utal, hogy itt is feltételezhetünk népnévi eredetet (ilyen pl. a Csongrád megyei *Nándord*, neve dunai bolgárookra utal: Gy. 1: 898). A FNESz. ide sorolja továbbá a *Kozárd* helynevet, amit a *kazár* népnév -d képzős származékának tart (esetleges személynévi áttételen keresztül). KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ (1973: 23) szintén a népnévi csoportban említi a *Várkond* nevet (1419: *Warkond*, amely a többi adat alapján utólagos kiegészülés eredménye). Legutóbb pedig RÁCZ ANITA (2008: 235) készített összefoglaló tanulmányt a népnévi eredetű településnevek szerkezeti sajátosságairól, innen további adatokkal egészíthetők ki az eddigiek: *Lengyeld* (Heves m.), *Oroszd* (Nógrád m.: 1219: *Orsci* > 1346: *Wruzd*), a Borsod megyei *Százd* (ha a *szász* népnevet tartalmazza), *Zsidód* (ha nem személynévi eredetű). A -d képzős nevek viszonylag ritka előfordulását ebben (és a foglalkozásnévi) csoportban TÓTH VALÉRIA azzal indokolja, hogy ezekben a csoportokban a helynévképzők közül az -i használata az általános, ezekben a szemantikai kategóriákban más formánsokkal csak kivételesen találkozunk (2008: 121), mindazonáltal egy-két szórványos előfordulás nem ingatja meg a -d hiányára vonatkozó korábbi megállapítást, hiszen ilyen névalakok egyéb földrajzi nevek „szokásos névszerkezetének analógiájára” is kialakulhattak (2008: 122).

Bár ahogy említettük, a foglalkozásnévből alakult helynevek között ritka a -d képzős, minden bizonnyal foglalkozásnévi alapszót tartalmaz *Bocsárd* (*bocsár* 'pohárnok'), valamint *Fonyód* (< *fonó*) neve (ez utóbbiról a FNESz. HECKENAST véleményét idézve megállapítja, hogy a település első lakói királyi fonónepek lehettek). PAIS a foglalkozásnévi csoportba sorolja még a *Lőd* (< *Lövöld*) településnevet is (1927: 54).

⁶ Más népnevek helynevekben többnyire képzőtlen vagy -i képzős formában is fennmaradtak, valamint összetételekben elő- vagy utótagként.

Egyéb, a fent említett csoportokba nem sorolható köznévből alakult nevek az alábbiak: *Itód*, *Kapud*, *Kéménd*, *Köved* (*Keve* szn. vagy *kő* fn.), *Küllőd* (*küllő* 'madárfajta' vagy *kölyű* 'szárazmalom'), *Lázd*⁷ ('tisztás, rét, irtvány'), *Sárd*, *Sarkad* ('vízfolyás, mocsár kiszögellése'), *Segéd* (*Segi* néven is, *ség* 'domb'), *Szeged* (*szeg* 'ék, sarok, kiszögellés' vagy *Zeged* szn.), *Szekcsőd* ('gázló'), *Telegd* (*telek* 'szántásra alkalmas föld'), *Told* (R. N. *tól* 'tó'), *Tövised*, *Udvard* ('királyi udvarház, kúria'), *Ürögd* (< *üreg*), *Várad* ('kis erőd, udvarhely' vagy *Varad* szn.).

Bár a patrocíniumi településnevek körében a névképzés mint helynév-alakulási mód nem jellemző, mégis idesorolható a FNESz. etimológiája alapján a Somogy megyei *Kisasszond*, ami a Szűz Mária tiszteletére szentelt templomáról kapta nevét. A Gömör megyei (Sajó)Szentkirály (amely Szent István tiszteletére emelt templomáról kapta nevét) 1343-ban egy alkalommal *-d* képzővel, *Szentkirályd* formában szerepel (*Scent Kirald*), bár TÓTH VALÉRIA szerint éppen egyedi előfordulása miatt talán nem is volt valós névforma, csak alkalmi, egyszeri bővülés eredménye (2008: 115). Az *Endréd* névből szintén utólagos bővüléssel létrejött *Szentendréd* is átmeneti formának bizonyult (i. h.), itt a többi adat alapján egyébként is inkább a személynévi eredet a feltételezhető (MEZŐ 1996: 56). A Somogy megyei *Marjád* helynévvel kapcsolatban is megfogalmazódott az a gyanú, hogy temploma titulusáról kaphatta nevét. A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelében feltűnő *Mariad* (ma *Marjád* a Somogy megyei Ságvár határában) helynévről MIKOS JÓZSEF így vélekedett: „Talán arról kapta nevét, hogy Mária tiszteletére szentelt egyház vagy kápolna volt ott.” (1935: 288). MEZŐ ANDRÁS azonban pseudo-patrocíniumi névnek tartja, mondván, hogy a templom tényleges középkori címére nem ismer adatot (1996: 223).

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen szófajú alapszavakhoz járul a *-d* mint helynévképző, azt találjuk, hogy a leggyakrabban főnévhez és melléknévhez, de időnként igenévhez kapcsolhatónak is mondják egyes szerzők. A szakirodalomban néhány esetben külön csoportként szerepelnek a folyamatos melléknévi igenévi alapszót tartalmazó helynevek. JUHÁSZ JENŐ például melléknévi igenév és *-d* képző kapcsolataként elemzi a következő helyneveket: *Aszód*, *Erdőd*, *Fonyód*, *Szántód* (1939: 117), bár ezek az alapszavak valójában itt már sokkal inkább főnévnek tekinthetők. Ezzel együtt a FNESz. etimológiai között is találkozhatunk olyanokkal — pl. *Fonyód* és *Siklód* esetében — ahol a helynév létrejöttét KISS LAJOS egy melléknévi igenév képzővel való bővülésével magyarázza.

⁷ Korábban a *láz* névrészt tartalmazó helynevek esetében felmerült a szláv köznévből való származtatás lehetősége is. Ezt épp a többféle magyar képzővel való helynévi előfordulások teszik többek között kétségesse (a témához vö. még Póczos 2007: 23).

A szakirodalom általában külön csoportként utal azokra a nevekre, melyek idegen eredetű nevekből jöttek létre utólagos -d-vel való kiegészüléssel. Idegen (szláv) eredetű alapszóból keletkeztek a FNESz. etimológiai alapján az alábbiak: *Kamond* (< *kamen* 'kő'); ide tartozhat még *Kéménd* 1183-as *camend*, továbbá *Kálmánd* az 1335-ös *Keethkamand* adata alapján (így ez utóbbi csak később került a *Kálmán* szn. alaki hatása alá), *Kulcsod* a *kljuc* 'folyókanyar' jelentésű közszóból keletkezett, *Kusald* a *Kusal* szláv helynévből, *Polyánd* kiegészüléssel a *Poljani* szláv helynévből, melynek tulajdonképpeni értelme 'mezőlakók', vagy személynévből, *Vezend* a szláv *Vezen* helynévből, másik magyarázat szerint a szláv eredetű m. R. *venez* 'fafajta' szóból. Ezen kívül korábban szláv alapszó utólagos kiegészülésével magyarázták a *Debrend*, *Kercsed*, *Lozsád*, *Szalárd*, *Vecsérd* neveket is (vö. BENKŐ 1949: 318). Ma ezeket inkább személynévből származónak tartja a FNESz.

Ha idegen eredetű alapszóhoz járul a képző, akkor alapvetően két lehetőség van a folyamat magyarázatára. Az egyik, hogy adott egy szláv eredetű helynév, és a későbbiekben ez bővül -d képzővel (*Gerezd*, *Polyánd* esetében). A másik lehetőséget köznévi alapszó esetében vethetjük fel, olyankor, amikor nem tulajdonnévi áttétellel magyarázható a képzés. Ez esetben azt kell feltételeznünk — mivel a -d helynévképző egyértelműen magyar névadásra utal —, hogy a névadó magyarság ismerhette a megfelelő szláv alapszót, s így felhasználhatta új helynév létrehozására. PÓCZOS RITA a *Lázd*, *Mocsolád*-féle helynevek kapcsán veti fel a kétféle etimológizálási lehetőséget: szerinte szláv helynévi, illetve közszoí előzménnyel is magyarázhatók az említett nevek, ráadásul semmi közelebbi támpontunk sincs annak eldöntésére, hogy az egyes nevek esetében melyik megfejtési lehetőség a valószínűbb (2007: 23).

Külön érdekes csoportot alkotnak azok a helynevek, melyek nem csak egy névfajta megjelölésére használatosak. Ilyenek például a víznévből alakult településnevek: (*Bolgár*)*csergőd*, *Harangod*, *Kisaranyosd*, *Nyárad*, *Vajasd*. Ezek a településnevek a közelükben levő víz megnevezéséből származtathatók metonimikus átvitellel. Ez a folyamat nem szokatlan a helynévadásban, és arra is rámutat, hogy a -d képző víznevek alkotásában is szerepet kapott.⁸ Néhány ide tartozó víznév GYÖRFFY ERZSÉBET gyűjtése alapján, földrajzi köznévből: *Aszód*, *Horhod*, *Sárd*, igenévi alapszóval, jellemző tulajdonság megnevezőjeként: *Homoród*, *Forród*, *Csergőd*, növénynévből: *Bord*, *Csombord*, *Harangod*, *Nyárad*, állatvilágra utalva: *Disznód*, *Tinód*, egyéb alapszó: *Köved*, *Kereked*, -s képző után, nemegyszer kiegészülés eredményeként: *Füzesd*, *Hodosd*, *Kövesd*, *Nádasd*, *Vajasd*.

⁸ GYÖRFFY ERZSÉBET összegzése szerint (2008) az Árpád-kori víznevek 9,5%-a morfológiai szerkesztéssel jött létre. A -d képző mellett a másik leggyakoribb az -s volt.

Amint a fentiekben láttuk, a *-d* képző korántsem csak településnevek képzésében szerepelt aktívan. Legutóbb a helynevek egy másik csoportjával, a hegynevekkel foglalkozott összegzően RESZEGI KATALIN. Az ő munkája alapján néhány hegynévi példa: *Halmod* (földrajzi köznévből), *Magasd* (tulajdonság alapján), *Mogyoród*, *Szilad* (jellemző növényzet), *Kövesd*, *Hegyesd* (2008: 88).

Monográfiájában szintén egy speciális helynévtípust tárgyalt JUHÁSZ DEZSŐ. A tájnevekről írva megállapítja, hogy bár a képzett tájnevek zömét a *-ság/-ség* képzősök alkotják, néhány, egyéb földrajzi nevekre jellemző képző is megtalálható ebben a helynévtípusban: például a *-d* a *Bolhád*, *Harangod*, *Sosald* nevekben (1988: 32).

4. Az alapszó jellege szerinti elemzésben már kitértem arra, hogy bár a *-d* produktívnak tűnik a legtöbb helynévi típusban, néhány esetben (népnévi, törzsnévi, foglalkozásnévi lexémán) nem jellemző. Ha nem szemantikai szempontból közelítünk a kérdéshez, azt láthatjuk, hogy egyéb (hangtani) kötöttségei is lehetnek a *-d* képző kapcsolódásának. KISS LAJOS megállapítja, hogy nem minden képző kapcsolható össze tetszőlegesen bármely tövel (1995: 22). A *-d* esetében az alábbi példákat említi: bár a *-d* (~ *-gy*) gyakran fordul elő növényzetre utaló alapszón, mégis például **Meggyed*, **Tölgyed*⁹ (ezek megfelelői *-s* képzővel viszont megtalálhatók, bár más esetekben ez nem szokott kizáró tényező lenni, lásd a képzőváltakozásnál hozott példákat). Ennek a jelenségnek esetleg hangtani magyarázatát lehet elképzelni: bizonyos hangokra végződő tövek után a *-d* képző tipikusan nem szokott előfordulni. TÓTH VALÉRIA pedig ellentétes irányú gyakorisági körülményre utal a *-d* képzővel való utólagos bővülést vizsgálva megállapítván, hogy a *-d* képzőt a leginkább *-s*-re és *-ny*-re végződő elsődleges településnevekhez kapcsolódva találjuk meg. (Ez részben elvezet az *-sd*, *-nd* képzőbokrok kérdéséhez is: mint gyakori névvégződést, nem véletlen említi ezeket például BENKŐ a helynévképzők között külön felsorolva, 2004: 416.)

A *-d* képző kapcsolódásának alaki vonatkozásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a *-d*, mint egyéb egy mássalhangzóból álló öröklött képzőink általában, a teljes tőhöz kapcsolódik. Már a TNyt. is felhívja a figyelmet arra, hogy ez a szabályszerűség csak a köznevek esetében általános, a tulajdonnévi funkciójú képzett szavak tótani viselkedésükben számottevő eltéréseket mutatnak a hasonló felépítésű köznevekkel szemben (SZEGFŰ 1991: 222). A tulajdonnevek (mind a személy-, mind a helynevek) között általánosan elterjedt a csonka tövű alapszóhoz kapcsolódó formáns, s ebben ott sem látszik különbség, hogy magyar vagy idegen eredetű-e az alapszó. Kronológiai közelítéssel próbálkozik KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA a képző csonka, illetve teljes tőhöz való kapcsolódási szabálysze-

⁹ Bár megjegyzendő, hogy a *Tölgyed* létező helynév Szlovákiában, de ez újabb névadás eredménye (vö. MEZŐ 1982: 195).

rúségeit kutatva, és megállapítja, hogy a tulajdonnévi funkciójú képzett szavak körében általánosan elterjedt csonka tőhöz kapcsolódó formáns a 13. század végétől egyeduralmukodóvá válik a korábbi magánhangzós tövel szemben (2007: 80).¹⁰ Ez viszont túlságos leegyszerűsítésnek tűnik. A TNyt. megfogalmazása szerint a tóalak megjelenési formáját (hogy csonka vagy teljes tő) döntően két tényező befolyásolja: fonetikai szempontok és a származékszó terjedelme. E két szempont együttes érvényesítése, valamint egyéb, „sokszor megragadhatatlan módosító körülmény” (esztétikai, ritmikai törekvések) magyarázza, hogy adott képző előtt mindkét tőváltozat előfordul. Egyébként inkább csak tendenciákat lehet megállapítani, mint szabályszerűségeket: kétszótagos szavak után a -d csonka tőhöz kapcsolódik, pl. *Agárd, Csombord, Szamárd, Tömörd*, de néha nem: *Tövised*. Ha kétszótagos az alapszó, de mássalhangzó-torlódásra végződik, akkor a -d előtt megmarad a tövégi magánhangzó: *Harangod*. Az utólagos kiegészülés többnyire a csonka tőhöz történik: *Dorogd, Balogd*, de kivétel: *Für > Füred*. Egy szótagos alapszó esetében inkább várnánk a véghangzó megjelenését, pl. *Ebed, Györöd, Ónod, Orod*, de ellenpélda is van: *Bánd, Gáld, Lázd, Ózd, Sárd*. Igazán a tövégi mássalhangzó sem segít a szabályszerűség pontosításában: *Bárd*, de: *Várad*. Természetesen ha mássalhangzó-torlódás található a szó végén, a véghangzó megjelenésére biztosan számíthatunk: *Borsod, Kulcsod, Ölved*. (Egyes ilyen esetekben nyilván szó sincs az egykori tövégi magánhangzó meglétéről vagy hiányáról, idegen eredetű elemeknél ez a magánhangzó biztosan másodlagos.) Néhány példa található arra az esetre is, hogy ugyanannak a szónak a magánhangzós és mássalhangzós tövéből is képez a -d tulajdonnevet: pl. 1249: *Fyld* (Gy. 1: 618) és *Filedi* (1138/1329, személynév). Máskor ugyanannak a településnévnek a hangalakjában történik változás: a kezdeti teljes tövet a későbbiekben a csonka tövet tartalmazó forma váltja fel: 1219/1550: *Belud*, 1295/1392: *Beld* (Gy. 2: 132). Hasonlót láthatunk a Bihar megyei *Bagd* esetében: 1290: *Bwgod*, 1435: *Bagd* (RÁCZ A. 2007: 35).

5. A -d a korai ómagyar korban személy- és helynévképző funkcióban volt a legelevenebb, bár ekkor kicsinyítő jelentése is még világosan érzékelhető lehetett. (Mivel adataink többsége személy- vagy helynév, szórványaink természetéből következik a közszók ritka jelentkezése.)

A TNyt. megfogalmazása szerint a -d helynévképzőként a 13–14. században volt ereje teljében, ezidőben számos helynév vette fel a képzőt. A képző nagyfokú produktívására utal az is, hogy nemcsak a belső keletkezésű nevek körében

¹⁰ D. BARTHA hívta fel a figyelmet arra, hogy a -d kódexeink nyelvében közszavakban már csak egészen szórványosan bukkan fel, akkor is csak néhány azonos származékban ismétlődik, vagyis ott már nem tűnik eleven képzőnek (1958: 103).

figyelhető meg ez a fajta bővülés, hanem jövevényelemek esetében is¹¹ (ezek általában szláv eredetű nevek, lásd fentebb).

A képző ómagyar kori produktivitására utalnak azok az esetek is, amikor egy (az eredeti nyelvben nem képzett) jövevénytől a *-d* végződést magyar képzőnek tekintik, elvonják és csak az „alapszó” honosodik meg. A TNYt. a *medve* és a *jegenye* szavakat említi ide vonatkozó példaként (SZEGFÜ 1991: 254). A TESz. is a kicsinyítő képzőnek felfogott szóvégi *-d* elvonásával magyarázza a magyar alakok kialakulását. (Ahhoz, hogy pontosan milyen funkciójának érzékelhették a *-d*-t az említett ide sorolható jövevénytörzsekben, lásd még PAIS 1914b: 268.) PAIS a képző elvonását személynevek körében is alkalmazza bizonyos névalakok létrejöttének magyarázataként: a *Tobol*-féle névalakokat a *Teobald* keresztnév *Tobald* ~ *Tobold* stb. változataiból származtatja a *-d* személynévképző elvonásával (1913: 32).

A helynév keletkezési idejére is nemegyszer a képzője alapján vonnak le következtetést: BENKŐ például a *Lokod* helynév keletkezéséről állapítja meg, hogy — a képzője, de egyéb okok miatt is — a 13. század elejére tehető (1948: 52–3). BENKŐ e megállapításában nyilván a KNIEZSA–BÁRCZI-féle tipológia azon álláspontjára támaszkodik, amely szerint a *-d* a 14. században már kiavul a nyelvből,¹² vagyis az ilyen alkotású nevek a 14. századnál régebbiek (BÁRCZI 1958: 155). A képzővel kapcsolatos kronológiai kérdésekről egyébként KRISTÓ GYULA írt részletes összefoglalót, ahol összegezte a *-d* képző datálására, kormeghatározó értékére vonatkozó megállapításokat, helyenként módosítva is azokat, felhívva a figyelmet a későbbi, 15–16., vagy akár 18–19. századi utólagos kiegészülés lehetőségére is (1976: 85–8). KÁLMÁN BÉLA is megemlíti, hogy a *-d* analogikusan is hozzájárult többször helynevekhez még az újabb időkben is (az 1818-as *Kabosd* adatot hozza példának, 1974: 206). Későbbi tanulmányában BENKŐ is átértékeli a korábbi helynév-tipológiák megállapításait, és világossá teszi, hogy a KNIEZSÁTÓL kiválasztott egyes helynévtípusoknak sem az indulása, sem a lezárodása nem kronologizálható. Ennek oka, hogy a legkorábbi időkből adatolható helynevek hiánya nem ad kellő fogódzót, a típusok keletkezésének végső szakaszát pedig az analógiás újrateremtés folytonosan adott lehetősége teszi meghatározhatatlanná. Amellett, hogy a képzők másodlagos megjelenése zavaró tényezőnek bizonyul, nem elhanyagolható a másik szempont sem, amit említ: a *-d* képző csatlakozásának lexikai, tótani, hangtani függőségei is nemegyszer keresztelhetik a kronológiai szempontokat (1998: 119).

¹¹ A személynévképzői használat kapcsán hasonló példát említ D. BARTHA KATALIN (1958: 103), aki a nagyfokú produktivitásra szintén többek között a jövevénytörzsekkel való összekapcsolásból következtet: pl. *zumboddi*.

¹² Itt BÁRCZI azt is fontosnak tartja hozzáfűzni, hogy „kicsinyítő és becéző funkcióban is”, vagyis a képző teljesen különböző, csak eredetükben egyező funkcióit kronológiailag együtt tárgyalja (1958: 155).

6. A *-d* a legtipikusabb és legszélesebb körben használt helynévképzőnk, előfordul nemcsak településnevekben, hanem víznevekben, hegynevekben és egyéb mikrotoponimákban is. Azt, hogy minden bizonnyal a legjellegzetesebb helynévképző formánsról van szó, jelzi az is, hogy e funkcióját általában a legkorábbi munkáktól kezdve felismerik, annak ellenére, hogy az egyes nevek esetében a képző funkciói időnként összerosódnak, vagyis nem mindig különíthetők el egyértelműen. Egykori széles körű produktivitását jelzi, hogy idegen eredetű nevek formánsaként is megtalálható. Produktivitása a legaktívabbnak tekinthető korai ómagyar kor után is megmarad, ezután is előfordul már meglévő helynevek kiegészítőjeként mint a helynéviség markáns jelölője, illetve néhány esetben újonnan létrejövő helynevek végződésekként is, annak ellenére, hogy az új helynevek között már inkább az összetett nevek voltak túlsúlyban. Azt, hogy a nyelvtudatban ma is a „helynéviség” jelölője, mutatja, hogy fiktív nevek létrehozására ma is használható (vö. BÉNYEI 2007: 58–60).

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- BADICS FERENC (1879), A magyar nyelv jellemző hang- és alaktani sajátosságai. *NyK.* 15: 389–406.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1949), *Gerezd*. *MNy.* 45: 317–8.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2004), Az ómagyar kori *-j, -aj/-ej* helységnévképző. *MNy.* 100: 406–19.
- BÉNYEI ÁGNES (2003), A *-d* képző a helynevekben. *MNyj.* 41: 45–50.
- BÉNYEI ÁGNES (2007), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29: 57–63.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.
2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.

- HAJDÚ MIHÁLY (1981), Helyneveink *-d*-féle képzőinek funkcióiról. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 161–72.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ JENŐ (1939), Föld. *MNy.* 35: 115–7.
- KÁLMÁN BÉLA (1974), *Kabosd, Lomb, Sismánd*. *MNy.* 70: 205–6.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből. *Nyr.* 68: 67–77.
- KISS LAJOS (1990), Középkori földrajzi nevek magyarázata. *MNy.* 86: 161–72.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ (1973), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I.* Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA (2007), Rövid labiális palatálisok a Várad Regestrum néhány helynévében. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 79–87.
- MELICH JÁNOS (1910a), A tővégi magánhangzókról. *MNy.* 6: 150–8.
- MELICH JÁNOS (1910b), A magyar nyelv szláv jövevényei. *MNy.* 6: 289–99.
- MELICH JÁNOS (1924), Jó. *MNy.* 20: 32–3.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnevadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára*. Nyíregyháza.
- MIKOS JÓZSEF (1935), *A székesfehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*. *MNy.* 31: 152–67, 243–58, 288–308.
- PAIS DEZSŐ (1913), Névmagyarázatok. A *Teobald* keresztnévből származó személy- és helyneveink. *MNy.* 9: 31–3.
- PAIS DEZSŐ (1914a), Egy fűzfa-név. *MNy.* 10: 68–72.
- PAIS DEZSŐ (1914b), Medve és jegenyé. *MNy.* 10: 268–70.
- PAIS DEZSŐ (1918), *Sukoró és Homorog*. *MNy.* 14: 20–2.
- PAIS DEZSŐ (1925), *Irig-től üreg-ig*. *MNy.* 21: 263–7.
- PAIS DEZSŐ (1927), *Lövél és Lód*. *MNy.* 23: 53–4.

- PAIS DEZSŐ (1928), Anonymus nem az első magyar grammatikus? *MNy.* 24: 114–5.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2007), Jövevénynév, jövevényszó. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 21–8.
- RÁCZ ANITA (2007a), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007b), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.
- RÁCZ ANITA (2008), Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alakváltozásairól. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 230–40.
- RESZEGI KATALIN (2008), *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- SZABÓ T. ATTILA (1938), Malunfekw. *MNy.* 34: 254–6.
- SZABÓ T. ATTILA (1941), Fülesd. *MNy.* 37: 198–9.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza.* MNyTK. 85. sz. Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67. (Különnyomat: 1896.)
- SZARVAS GÁBOR (1873), Az új szók kérdése. *Helynevek. Nyr.* 2: 337–45.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.
- SZILÁDY ÁRON (1873), A nevekről. *Nyr.* 2: 104–10.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- TNyT. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.
- VISZOTA GYULA (1912), Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai. *MNy.* 8: 214–20.
- ZOLNAI GYULA (1924), Érd. *MNy.* 20: 178–9.
- ZOLNAI GYULA (1928), A -d képző kicsinyítő értékéhez. *MNy.* 24: 113–4.